

Branko Ćupurdija

AGRARNA MAGIJA KAO OBLIK OBREDNE PRAKSE U SRBA

U ovom radu biće reči o jednom obliku magijske prakse u Srba, o agrarnoj magiji, njenim društveno-ekonomskim osnovama i funkciji. Pre nego što počnemo sa izlaganjem oblika, strukture i funkcije¹ ovog dela magijske prakse, daćemo uvodne odredbe osnovnih pojmova (magije i agrikulture) sa kojima ćemo operisati u radu.

O magiji postoji brojna literatura. Skoro nijedan, kako primećuje V. Pavićević, od istaknutih etnologa, antropologa i sociologa druge polovine XIX veka i u XX veku, nije propustio da o ovom pitanju iznese svoj stav². Stoga o magiji postoje razna mišljenja, ne toliko o principima na kojima magija počiva i o vrstama magije, gde se autori manje-više slažu, koliko o odnosu magije prema animizmu i uopšte prema religiji.

Sovjetski istraživač S.A. Tokarev, čije se poimanje magije, kako i on sam ističe, usuštini ne razilazi sa Frezerovim³, pod magijom podrazumeva one obrede čiji je cilj neposredno dejstvo čoveka svrsishodnim načinom na materijalni objekt i koji pri tom nisu povezani sa animističkim predstavama. Nasuprot magijskih, Tokarev izdvaja animističke obrede, u okviru kojih egzorcizam (dejstvo čoveka prisilnim metodama na bogove i duhove) i propicijaciju, odnosno kult (molitve i umilostivljavanje viših sila)⁴.

Prema S.A. Tokarevu, magija je zasnovana na nekoliko osnovnih principa, odnosno tipova na kojima počivaju magijski obredi, a kojima, s druge strane, odgovaraju određeni magijski vidovi odnosno vrste magije. Svaki vid magije može biti zasnovan na nekoliko magijskih tipova. Tokarev izdvaja šest osnovnih magijskih tipova: kontaktni, inicijalni, par-

cijalni (kontaginozni), imitativni (homeopatični), apetropejski i katarktični. Prva četiri tipa naziva zajedničkim imenom potreptički; u njima se magijska sila prenosi direktno na objekt (prva dva) ili na zamenu objekta (druga dva). Ostala dva tipa naziva zajedničkim imenom profilaktički; Oni imaju odbrambeni ili zaštitni karakter⁵. Magijskim tipovima odgovaraju razni vidovi magije: crna, ratna, ljubavna, zdravstvena, privredna, meteorološka i ostali drugostepeni vidovi magije⁶. Prema V. Pavićeviću, magijski obredi mogu se klasifikovati prema različitim kriterijumima: prema karakteru svrhe koja se želi postići magijskim radnjama (bela, crna magija), prema vrsti ljudske aktivnosti u kojoj se magija primenjuje (medicinska, ekonomska, lovačka, zemljoradnička i sl., ratna, ljubavna itd.), potom prema sredstvima (predmeti, razne formule) i metodama kojima se izvodi, i prema "modelu mišljenja" koji stoji u osnovi magije (imitativna, prenosna i slično.)⁷.

Pod poljoprivredom, jednim od osnovnih oblika privredne delatnosti, podrazumeva se proizvodnja hrane za prehranu ljudi i stoke, kao i sirovina za industrijsku preradu. Od osnovni grana poljoprivrede najvažnije su: proizvodnja poljoprivrednog bilja, odnosno ratarstvo, povrtarstvo, voćarstvo i vinogradarstvo, kao i uzgoj domaćih životinja, odnosno stočarstvo⁸. U ovom radu ćemo razmatrati gajenje biljnih, agrarnih, zemljoradničkih kultura i na taj način suziti pomenu tu odredbu utoliko što ćemo stočarstvo ostaviti izvan okvira naših razmatranja.

Prema nekim mišljenjima, obradjivanje zemlje je predstavljalo najopštiji i najglavniju privrednu granu kod starih Slovena⁹. Poznato je da su Sloveni orali ralom i plugom¹⁰. L. Niderle smatra da su Sloveni primili plug pred kraj mnogobožaćkog doba, posredstvom susednih Nemaca, iz oblasti rimske kulture. Od drugog orudja Sloveni su upotrebljavali srp i kosu. Žito su mlatili cepom, na gumnu, a vrli pomoću stoke¹¹. Stari Sloveni ne samo što su poznavali obradjivanje zemlje već su izvodili i neke agrarno-magijske obrede, na primer posle pribiranja useva, zatim koleda, letnji kresovi i sl.

Čak je postojao naročiti red ljudi (posebno žena) koji su se bavili vraćanjem i proricanjem, pa su tako vraćali i protiv nerodice¹².

Posle dolaska na Balkansko poluostrvo, južnoslovenska plemena se susreću sa zemljoradničkom tradicijom autohtonog stanovništva¹³. U srednjem veku zemljoradnja je bila osnova privrednog života balkanskih stanovnika¹⁴. Tako je i u srednjovekovnoj Srbiji, gde ona predstavlja najvažniju privrednu granu¹⁵. Nije potrebno posebno naglašavati da obradivanje zemlje i danas čini jednu od osnovnih privrednih grana u Srbiji¹⁶.

Vidimo, dakle, da su stari Slovenci obradivali zemlju i, u vezi sa tim, obavljali neke magijske radnje. Isto tako, videli smo da su se Srbi bavili i da se bave obradivanjem zemlje, a videćemo da u vezi sa tim obavljaju brojne magijske radnje. Prema nekim mišljenjima, stara srpska religija je u svojoj osnovi primarno religija zemljoradnika¹⁷.

Šta čini agrarnu magiju oblikom obredne prakse u Srba? Pod agrarnom magijom podrazumevamo onaj deo magije (magijskih obreda) koji se vezuju za zemljoradnju. U tradicionalnoj kulturi Srba, u sastav agrarne magije ulazi više obrednih kompleksa¹⁸. To su, od prirodnih, običaji koji se obavljaju uz poslove i određene vremenske prilike, a od stalnih godišnjih obreda - zimski, prolećni, letnji ciklus obreda, kao i porodična slava i zavetina.

U okviru prirodnih običaja, agrarno-magijski elementi se vezuju uz poslove i određene vremenske prilike. Običaji uz poslove vezuju se uz pripremu za prvo oranje, setvu i sadjenje; zatim za sam čin prvog oranja, setve i sadjenja; za obradu i zaštitu useva, kao i za žetvu, vršidbu i berbu. Običaji vezani za određene vremenske prilike odnose se na izazivanje kiše (sprečavanje suše), suzbijanje kiše i suzbijanje grada.

U okviru stalnih godišnjih običaja, agrarno-magijski elementi se vezuju za ciklus zimskih (Božić i Poklade), prolećnih (Uskrs, Djurdjevdan, Duhovi) i letnjih običaja (I-

vandan), kao i za porodičnu slavu i zavetinu.

Na kojoj društveno-ekonomskoj osnovi¹⁹ su nastali agrarno-magijski obredi?

Izvršiocu agrarno-magijskih obreda mogu biti lica oba pola i raznih uzrasta. Najčešće se, međutim, kao izvodjači magijskih obreda javljaju odrasle osobe (žena i muškarac).

U obredima uz poslove uloga žene je sporadično zastupljena (npr. pletenje "božje brade"). Njena uloga nešto je naglašenija u porodičnoj slavi i zavetini, gde ona, pored muškarca obavlja obrede (sa sitom, plodovima, zelenilom) kojima nastoji da utiče na plodnost useva; potom je njena uloga vidno zastupljena u prolećnim (obredi sa uskršnjim jajima, djurdjjevdanskim zelenilom, kraljice, obiranje useva) i božićnim obredima, dok je dominantna u letnjim (obiranje polja, obredi sa zelenilom) i u obredima koji se izvode uz odredjenu vremenske prilike (izazivanje kiše, sprečavanje kiše i grad). Prema mišljenju Š. Kulišića, kod Srba kosovsko-resavskog govora, Makedonaca i Bugara glavne agrarne (božićne) obrede (simbolično sejanja, lomljenje obrednog hleba, običaj ženskih posebnih badnjaka) prvobitno su obavljale žene, što dosledno održava jednu arhaičnu zemljoradničku kulturu koja se prvobitno mogla razviti jedino na osnovi ženske zemljoradnje²⁰. Navedeni obredi išli bi u prilog tezi (Gasparini-Kulišić²¹) da su kod slovenskih seljaka plodnost polja i uticaj na godišnja doba (dodajemo - i obiranje useva, tj. nanošenja zla usevima, odnosno crna magija) bili nekada obredi koje su obavljale žene i da su oni imali agrarno-matrijarhalnu osnovu.

Osim žene, u božićnim obredima se kao izvodjač javlja i muškarac. Prema ispitivanjima Š. Kulišića, arhaičniji oblici običaja koji sadrže tragove matrijarhalnog porekla delimično su se sačuvali u nekim krajevima starijih slovenskih govora, dok se u oblastima hercegovačkog govora javljaju već sasvim patrijarhalizovani običaji, u kojima je dominantna uloga muškarca²²). Izuzev u božićnim, muškarac se, zajedno sa ženom, kao vršilac obreda, javlja i u prolećnim

(postavljanje drvenih krstova, obilaženje i oboravanje sela), slavskim obredima (lomljenje kolača) i zavetinama (nošenje krstova - učesnici povorke), dok je njegova uloga dominantna u obredima uz poslove, što verovatno znači da oni održavaju jedan viši stepen zemljoradničke proizvodnje, sa upotrebom rala i orače stoke²³.

Dakle, za obrede u kojima žena ima dominantnu ulogu možemo pretpostaviti da otkrivaju i odražavaju prvenstveno proizvodnu (i društvenu) osnovu na kojoj su se prvobitno i razvili: u rodovskom (matrijarhalnom) društvu motičkih zemljoradnji; dok za obrede u kojima je primatna uloga muškarca, možemo pretpostaviti da odražavaju jedan viši, razvijeniji stepen zemljoradnje (i patrijarhalnih odnosa) sa upotrebom rala i rače stoke²⁴. S obzirom na to što je ralo bilo poznato starim Slovenima²⁵, mogli bismo da pretpostavimo, kao i Š. Kulišić²⁶, da je proces patrijarhalizacije otpočeo i trajao u pradomovini a nastavio se jedno vreme i na Balkanskom poluostrvu.

Koju funkciju imaju agrarno-magijski obredi?

Agrarno-magijski obredi obavljaju se na nivou sela kao društvene zajednice²⁷. Kao takvi, oni zadovoljavaju potrebe²⁸ sela, kao i njegovih sastavnih delova - domaćinstava i pojedinaca.

D. Bandić definiše kolektivni seoski obred kao izraz aktivnosti sela kao društvene zajednice. Kao takav, kolektivni seoski obred je svaki oblik obredne prakse ili obrednog ponašanja koji zadovoljava bar jedan od dva (formalni ili funkcionalni) uslova²⁹. Ovi obredi se organizuju na dva opšta principa, principu "delegacije" i principu "participacije". Pod principom "delegacije" podrazumeva praksu da selo delegira jednu ili više osoba koja obavljaju magijske i kultne radnje u korist cele seoske zajednice, a pod principom "participacije" - težnju da sva domaćinstva ili svi pojedinci u selu učestvuju u obavljanju obreda³⁰. Dalje autor opravdano konstatuje da su obredi zasnovani na principu "delegacije" determinisani potrebama sela kao celovitog društvenog sistema,

dok se obredi zasnovani na principu "participacije" mogu okarakterisati kao kulturna reakcija seoske zajednice na potrebe pojedinih domaćinstava ili pojedinaca³¹.

Jedan deo agrarno-magijskih obreda zasnovan je na principu "delegacije" i na taj način zadovoljava potrebe sela kao celine. Od prolećnih obreda su: postavljanje krsta od leda, obilaženje sela, oboravanje sela, kraljice i zavetine; od božićnih obreda - koledari; a u obredima uz poslove - ustanova težakbaše. Obredi vezani za određene vremenske prilike (kišu) obavljaju se uglavnom na nivou sela, dok obredi u vezi sa gradom, izuzev što može da obavi seosko domaćinstvo, obavlja jedan čovek za čitavo selo.

Učesnici nekih obreda (koledari, kraljice, dodole) koji se obavljaju na nivou sela, obilaze i sve kuće u selu. Na taj način su u njima zastupljena oba navedena principa, i kao takvi zadovoljavaju potrebe sela i njegovih delova. U ovu kategoriju ubraja se i zavetina³² i ustanova težakbaše³³.

Agrarno-magijski obredi zasnovani na principu "participacije" odražavaju karakter i potrebe pojedinih domaćinstava i pojedinaca. Ovo naročito dolazi do izražaja u obredima koji se obavljaju uz poslove, potom u božićnim obredima, porodičnoj slavi, letnjim (obredi sa zelenilom, obiranje useva), prolećnim (obredi sa uskršnjim jajima, krstom od leske, zelenilom i obiranjem useva). Obrede vezane za određene vremenske prilike (grad) ipak može da obavi svako domaćinstvo u selu mada priroda grada, kao i kiše, nije takva da se može regulisati na nivou domaćinstva, što kod izazivanja kiše nije slučaj. Osim što se obredi izvode u okviru domaćinstva, česti su slučajevi da u selu postoji i neka osoba koja to radi za čitavu seosku zajednicu.

Na saznanju da čovek često nije svestan društvenih funkcija raznih svojih materijalnih i duhovnih tvorevina - nego o tome ima pogrešne, iskrivljene pretstave, kao što često nije svestan ni stvarnih dubljih motiva raznih svojih stavova i postupaka - zasniva se razlikovanje takozvanih otvorenih i skrivenih³⁴, odnosno manifestnih i latentnih funkcija³⁵.

"Primitivne poljoprivredne zajednice, kad su vrlo ugrožene nepovoljnim atmosferskim prilikama, na primer sušom, pribegavaju u borbi protiv njih raznim magijsko-religijskim postupcima. U zajednici je rasprostranjeno mišljenje da će ta sredstva izmeniti i poboljšati prirodne uslove. To je, međutim, samo prividno društvena funkcija ovih kolektivnih obreda. Njihova stvarna funkcija, bar po mišljenju mnogih naučnika, sastoji se u tome što u otežanim životnim uslovima zajednica mora posvetiti mnogo veću pažnju učvršćivanju svoje integracije. U tom cilju treba ublažiti povećanu nesigurnost i neizvesnost; sprečiti pojačavanje unutrašnjeg sukoba u zajednici koji se mogu očekivati u težim životnim prilikama; treba, na kraju, sprečiti osipanje zajednice, njeno napuštanje zbog povećanih teškoća opstanka u njoj. U tome se sastoji stvarna funkcija kolektivnih obreda, iako je ona nepoznata zajednici, a njihova preklamovana funkcija je čista iluzija"³⁶.

Govoreći o manifestnoj funkciji kolektivnih seoskih obreda, D. Bandić piše: "Kada smo zaključili da seoski obredi predstavljaju kulturno sredstvo pomoću koga seoska zajednica zadovoljava svoje opšte potrebe ili potrebe svojih delova (domaćinstava, pojedinaca) u borbi sa prirodnim silama i pojavama, mi smo ustvari ukazali na njihovu osnovnu, manifestnu funkciju"³⁷. Manifestna funkcija agrarno-magijskih obreda sastoji se u tome što se magijskim obredima prvenstveno nastoji da utiče na useve u obezbedi njihov dobar rod, kao i rod agrarnih kultura uopšte, i na taj način obezbedi (zadovolji) potreba zajednice i njenih delova za hranom, uopšte materijalnom sigurnošću i napretkom. Ovo naročito dolazi do izražaja u običajima oko poslova, božićnim obredima, porodičnoj slavi, zatim u pokladnim, prolećnim, letnjim obredima i zavetinama. U skladu sa tim su i obredi čiji je cilj da seme, useve, orača - sejača, oruču stoku i žetoece magijskim putem zaštite od raznih nepovoljnih uticaja. Ovaj elemenat, izuzev u obredima koji se obavljaju uz poslove, zastupljen je na razne načine i u zimskim, prolećnim, letnjim obredima i zavetinama. Nekim obredima se magijskim putem žele da obezbede ne samo

povoljni klimatski uslovi za razvoj useva voć i, šire uzeto, da se zaštiti od nepogoda. Želja za zaštitom od nepogoda, izuzev u obredima vezanim za određene vremenske prilike (sprečavanje suše, kiše i grada) naj snažnije je naglašena u ciklusu prolećnih obreda i u zavetinama. Obezbedjenje povoljnih klimatskih uslova (toplote i vlage) sadržano je, osim u obredima koji se vezuju za određene vremenske prilike, i u nekim običajima koji se obavljaju uz poslove, božićnim i prolećnim obredima i zavetinama. Zadovoljenje navedenih potreba (za hranom, tečnošću, kiseonikom - metabolizam; telesnom udobnošću - regulisanje atmosferskih prilika, pored obezbedjenja useva vlagom; sigurnošću - zaštita ljudi i useva od raznih nepovoljnih uticaja i vremenskih nepogoda³⁸; za kretanjem i rastenjem³⁹, u celini posmatrano, ujedno predstavlja belu magiju (što, posmatrano prema vrstama delatnosti i odnosima na koje se primenjuje, odnosno prema magijskim vidovima, odgovara agrarnoj i meteorološkoj magiji), s obzirom na to što se usevima, a time i celoj zajednici, nastoji da učini dobro. Nasuprot, stoji u znatno manjoj meri zastupljena crna magija - nastojanje da se tuđim usevima (obiranje) nanese zlo i time spreči zadovoljenje potreba pojedinaca i njihovih domaćinstava za hranom. Crna magija je sporadično zastupljena u obredima koji se obavljaju uz poslove, kao i u božićnim obredima, a do punijeg izražaja dolazi u prolećnim (Djurdjevdan) i letnjim (Ivandan) obredima.

Kao što je navedeno, latentna funkcija kolektivnih seoskih obreda sastoji se u zadovoljavanju potrebe sela za integracijom. Ovaj momenat, u agrarno-magijskim obredima, naročito dolazi do izražaja u obredima u kojima se vrši simbolično obeležavanje seoske teritorije (obeležavanje i oboravanje, zavetine i sl.) odnosno opisivanje magijskog kruga oko sela; potom razne obredne povorke (koledari, dodole, kraljice) koje obilaze sve kuće u selu; potom obredi u kojima participiraju svi članovi sela ili sva domaćinstva, što sve zajedno doprinosi svesti o pripadnosti istoj zajednici i naročito za vreme kriznih situacija, povećava njenu unutrašnju čvrstinu, stvara osećanje harmonije i homogenosti⁴⁰ i na taj način

odredjene psihičkesigurnosti pripadnika zajednice⁴¹.

NAPOMENE

1. Uporedi: A. Lefevr, S onu stranu strukturalizma, Komunist, Beograd 1973, 297-316, posebno 299-300 i 315-316.
2. V. Pavićević, Sociologija religije sa elementima filozofije religije, Beograd 1970, 18.
3. Upor. Dž. Dž. Frezer, Zlatna grana, Beograd 1937, 31-87.
4. С.А. Токарев, Сущность и происхождение магии, Груды Дн-ститута этнографии ИИИ СССР, Москва 1959, 14.
5. Isto, 21-26.
6. Isto, 26-72, posebno 28.
7. V. Pavićević, n.d., 19-21.
8. Enciklopedija leksikografskog zavoda, Zagreb MCMLXII, 6, kod reči "poljoprivreda".
9. Vidi: J. Erdeljanović, Niderlovo delo o starim Slovenima, Glasnik geografskog društva IX, Beograd 1923, 87.
10. Isto, 88; B. Bratanić, Uz problem doseljenja Južnih Slavena, Zbornik radova Filozofskog fakulteta, Zagreb 1951, 221-248.
11. J. Erdeljanović, n.d., 88-89.
12. Isto, 85-87.
13. Vidi: M. Rostovcev, Ekonomski život Balkana u starom veku, Knjiga o Balkanu I, Beograd 1936, 42-51.
14. I. Sakazov, Privredni život na Balkanu u srednjem veku, Knjiga o Balkanu I, Beograd 1936, 134-146, posebno 136-137.
15. M. Blagojević, Zemljoradnja u srednjovekovnoj Srbiji, Beograd 1973, 11.
16. Vidi: Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb MCMLXVIII, 7, kod reči "Srbi" (etnografija-privreda).
17. Š. Kulišić, Stara srpska religija i mitologija, Srski mitološki rečnik, Beograd 1970, XVII.
18. Sistem klasifikacije i opis magijskih obreda sa literaturom videti u: B. Čupundija, Agrarna magija u Srba, Beograd 1977, (neobjavljen rad, može se naći u biblioteci Odelenja za etnologiju Filozofskog fakulteta, inv. br. 11197).
19. Koja je uloga ekonomije u društvenom životu? K. Marks, kad govori o proizvodnji, piše: "U društvenoj proizvodnji svoga života ljudi stupaju u odredjene, nužne odnose, nezavisne od njihove volje, odnose proizvodnje, koji odgovaraju odredjenom stepnju razvitka njihovih materijalnih proizvodnih snaga. Celokupnost tih odnosa proizvodnje sa-

činjava ekonomsku strukturu društva, realnu osnovu, na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja i kojoj odgovaraju određeni oblici društvene svesti. Način proizvodnje materijalnog života uslovljava proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopšte. Ne određuje svest ljudi njihovo biće, već obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svest. Na izvesnom stupnju svoga razvitka dolaze materijalne proizvodne snage društva u protivrečne postojećim odnosima proizvodnje, ili, što je samo pravni izraz za to, sa odnosima svojine u čijem su se okviru dotle kretale. Iz oblika razvijanja proizvodnih snaga ti se odnosi pretvaraju u njihove okove. Tada nastupa epoha socijalne revolucije. S promenom ekonomske osnove vrši se sponije ili brže prevrat čitave ogromne nadgradnje."

(K. Marks, Kritika političke ekonomije, Predgovor i uvod, Kultura, Beograd 1949, 8-9). K. Kosik o ovoj problematici piše: "Primarnost ekonomije ne proizilazi iz većeg stepena stvarnosti nekih ljudskih tvorevina, nego iz centralnog značaja prakse i rada u tvorenju ljudske stvarnosti". (K. Kosik, Dijalektika konkretnog, Prosveta, Beograd 1967, 132). Kosik dalje piše: "Razlikovanje ekonomske strukture (marksizam) i ekonomskog činioca (sociologizam) daje preduslove da primarnost ekonomije u društvenom životu bude dokazana i naučno obrazložena. Dok teorija činilaca, koja tvrdi da jedan privilegisan faktor - ekonomija - određuje sve ostale činioce - društvu, pravo, umetnost, politiku, moral - ostavlja po strani pitanje kako nastaje i kako se stvara društvena celina, tj., društvo kao ekonomska formacija, a egzistenciju te formacije pretpostavlja kao datu činjenicu, ili kao oblik koji ne učestvuje ili arenu u kojoj jedan privilegisan činilac određuje sve ostale činioce, materijalistička teorija, nasuprot tome, polazi od mišljenja da se društvena celina (društveno - ekonomska formacija) stvara i konstituiše pomoću ekonomske strukture. Ekonomska struktura stvara jedinstvo i povezanost svih sfera društvenog života". (Isto, 126; kursivi - K.K.). Vidi o ovome i: Ž.P. Sartr, Egzistencijalizam i marksizam, Nolit, Beograd 1970, 32-33; A. Lefevr, n. d., 301-306; L. Altise, Za Marksa, Nolit, Beograd 1971, 209; potom: V. Korać, Marksovo shvatanje čoveka, istorije i društva, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd 1975, 14; K. Kosik, navedeno delo, 52.

20. Š. Kulišić, Značaj slovensko-balkanske i kavkasko-tradicijske u proučavanju stare slovenske religije, Godišnjak ANU BiH XII, Sarajevo 1974, 50.
21. Isti, Nekoliki tragovi agrarno-matrijarhalne osnove u slovenskoj vjerskoj tradiciji, GEM 39-40, Beograd 1976, 244.
22. Isti, Iz stare srpske religije (novogodišnji običaji), Beograd 1970, 150; isti, Matrilokalni brak i materinska filijacija u narodnim običajima Bosne, Hercegovine i Dalmacije, Glasnik ZM XIII/NS, Sarajevo 1958, 51-76, posebno 73-74; P. Kostić, Razlike u novogodišnjim običajima kosovsko-rosavskog i mladjeg hercegovačkog govora, GEM XXVI,

- Beograd, 1963, 67-92.
23. Uporediti: Š. Kulišić, Stara srpska religija i mitologija, XVII.
 24. Uporediti: Isti, Život i kultura zaostalih plemena Australije, Okeanije, Amerike i Afrike, Sarajevo 1960, 21-23, 50-56.
 25. B. Bratanić, n.d., 231; J. Erdeljanović, n.d., 88.
 26. Š. Kulišić, Matrilokalni brak i materinska filijacija u narodnim običajima Bosne, Hercegovine i Dalmacije, 74.
 27. Vidi: V. Milić, Sociološki metod, Nolit, Beograd 1965, 555; I. Kovačević, Dodole - integralni pristup proučavanju običaja, Glasnik Ei XXV, Beograd 1976, 81.
 28. Uporedi: A. Lefevr, n.d., 137; Z.P. Golubović, Antropologija kao društvena nauka, Institut društvenih nauka, Beograd 1967, 55; I. Kovačević, n.d., 79-87.
 29. D. Bandić, Kolektivni seoski obredi kao kulturni fenomen (rad u štampi), pročitano na Novu Pazar, 1977, 2-3.
 30. Isto, 8-9.
 31. Isto, 9.
 32. Uporedi: Isto.
 33. Tako, na primer, u Rami, kad bi težakbaša počinjao setvu, ljudi bi dolazili i hvatali seme koje je bacao. Oni bi ga mešali sa semenom koje su pripremili za setvu (M. Filipović, Društveno i običajno-pravne ustanove u Rami, Glasnik ZM IX/NS, Sarajevo 1954, 173-174).
 34. V. Milić, nav.d. 566.
 35. R. Merton, Manifest and Latent Functions (u knj. Social Theory and Social Structure, Glencoe, Illinois 1957), 60-63.
 36. V. Milić, n.d., 566.
 37. D. Bandić, n.d., 10.
 38. Uporedi: B. Malinovski, Magija, nauka i religija, Prosveta, Beograd 1971, 326 i dalje.
 39. Iscrpnom analizom I. Kovačević je došao do zaključka da dodole zadovoljavaju potrebe čoveka za hranom, tečnošću i kiseonikom-metabolizam, kretanjem i rastenjem (vidi: I. Kovačević, n.d., 85-87).
 40. Uporediti: B. Malinovski, n.d. 58-61; 68-69; I. Kovačević, 82-85; D. Bandić, n.d., 11-12.
 41. D. Bandić, konstatuje da se naročito oni obredi koji se zasnivaju na "participaciji" svih stanovnika sela mogu or-karakterisati kao kulturni odgovor seoske zajednice na emocionalne potrebe njenih pripadnika (n.d., 12).